

מדור הבחירה : מאמר ו בחירה וידיעה במקרא

תוכן העניינים

קין	א. לא תחניפו את הארץ
	ב. האדמה אשר פצתה את פיה
	ג. אמת מארץ תצמח
	ד. לערכנו לעומת לערכו יתברך
	ה. קשה הדבר לאומרו ואי אפשר לפה לפרשו
	ו. קין לא היה לו ממי ללמוד
	ז. כי תעבד את האדמה לא תסוף תת כחה לך
	ח. כי הדם הוא יחניף את הארץ
והאלהים אנה לידו	
ט. המשל הקדמוני	
ועבדום וענו אתם	
י. המברך את יהודה הרי זה מנאץ	

* * *

ק"ו

א. לא תחניפו את הארץ

ולא תקחו כפר לנפש רצח אשר הוא רשע למות כי מות יומת:
ולא תקחו כפר לנוס אל עיר מקלטו לשוב לשבת בארץ עד מות הפה:
ולא תחניפו את הארץ אשר אתם בה כי הדם הוא יחניף את הארץ ולא יכפר
לדם אשר שפך בה כי אם בדם שפכו:
ולא תטמא את הארץ אשר אתם ישבים בה אשר אני שכן בתוכה כי אני ה' שכן בתוך
בני ישראל (במדבר לה, לא-לד).

בלשון זה מזהירה התורה לבל יהיה האדם וותרני בכל הנוגע לשפיכות דמים, להיפך, חובתו היא להעמיד כל רוצח לדין ולהעניש אותו בהתאם לכללי המשפט התורניים. והתורה מפרטת: "ולא תחניפו את הארץ אשר אתם בה כי הדם הוא יחניף את הארץ ולא יכפר לדם אשר שפך בה כי אם בדם שפכו".

ובזה ביאורים שונים.

הרמב"ן פירש "לא תחניפו" בהתאם להבנתו המילולית. והוא שהחנופה היא "עשות הפך הנראה והנדמה לעיניים"¹, ועניין זה הוא תוכן הקללות (דברים כח, לח-מב) "זרע רב תוציא השדה ומעט תאסף (...). פרימים תטע ועבדת ויין לא תשתה (...). זיתים יהיו לך (...). ושמן לא תסוף (...). כל עצף ופרי אדמתך יירש הצלצל". הארץ מתוארת כזאת המוציאה פירות כאשר למעשה, לא נשאר מפירות אלו ולא כלום. וארץ המחניפה הינה אפוא עונש על עבודה זרה שפיכות דמים וגילוי עריות, וכפי הכתוב (ישעיה כד, ה) "והארץ חנפה תחת ישביה", (ירמיה ג, א) "ותחניפי ארץ בננותיך וברעתך"². ולאור הנחות אלו – מסכם הרמב"ן, המקרא מתפרש כדברי הספרי המנוסחים בלשון זה: "ולא תחניפו" - הרי אזהרה לחניפים. דבר אחר: "ולא תחניפו" - אל תגרמו את הארץ שתהא מחנפת לכם"³. והיינו שבראש ובראשונה, התורה מזהירה לבל נחניף את הרוצחים עם קבלת חושד מתוך התחשבות "למעלתם או לתקפם וכבוד משפחתם". ובמידה שנחניף להם, אנחנו נחניף את הארץ בכך שנגרום שהיא תחניף את יושביה כפי הכתוב "והארץ חנפה תחת ישביה"⁴.

בניגוד לרמב"ן, רש"י פירש (שם) "ולא תחניפו" - ולא תרשיעו, כתרגומו ולא תחייבונו, שאם כפי מובנו המילולי, איך להבין את הכתוב "כי הדם הוא יחניף את הארץ"? וכיוון שלא שייכת חנופה בדם, בהכרח

¹ רמב"ן על אתר.

² שם.

³ ספרי מסעי פסקה ג.

⁴ רמב"ן על אתר.

ש"לא תחניפו" ביאורו – "לא תרשיעו" כי המתניף הוא רשע".⁵ אלא שפירוש זה זקוק גם הוא לעיון. מה זאת אומרת שהדם מרשיע את הארץ? בנוסף, גם סוף הפסוק לא ברור ביותר: "וְלֹאֲרֹץ לֹא יִכְפֹּר לְדָם אֲשֶׁר שִׁפְךָ בָּהּ כִּי אִם בְּדָם שִׁפְכוּ". למה זה שהארץ זקוקה לכפרה? ולאמיתו של דבר, לשון הפסוק כולו הוא מאוד נפלא היות שבעצם, תוכן העניין הרי הוא "ידוע ונגלה לכל רואי השמש" – כלשון ספר החינוך.⁶ והיינו שאסור להיות אדיש בפני כל מעשה רציחה שהרי אי ביצוע הדין בכל הנוגע לשפיכות דמים יביא להשחתת האנושות. וכדי להתאים את המקרא עם כוונה פשוטה זו, חייבים להעמיד ש"ארץ", מובנו – יושבי הארץ, וכן ש"דם", פירושו – אנשי דמים, והתורה באה לפי זה להזהיר: "לא תחניפו את הארץ - לא תחניפו את הרוצחים יושבי הארץ לפטרם מן הדין הראוי להם, כי הדם הוא יחניף את הארץ, כלומר - שהרי הרוצחים שהם אנשי דמים מנהגם להחניף את יושבי הארץ כדי שיחניפו עליהם, ולארץ לא יכפר - וליושבי הארץ לא יכופר".⁷ במילים אחרות, התורה השתמשה בסגנון מליצי שחייבים להוציא מפשוטו המילולי כדי לפענח אותו.

ברור אמנם שקשה לקבל גישה זו בפרשנות המקרא, ואשר לכן נראה שחייבים להבין אותו כפשוטו המילולי.

ב. האדמה אשר פצתה את פיה

"אָרוּר אֶתְּה מִן הָאֲדָמָה אֲשֶׁר פָּצְתָה אֶת פִּיהָ לְקַחַת אֶת דַּמֵי אֲחִיקָא מִיָּדִי", בלשון זה פנה הקב"ה אל קין על שהרג את הבל אחיו.

ובגמרא:

אמר רב יהודה בריה דרבי חייא: מיום שפתחה הארץ את פיה וקיבלתו לדמו של הבל - שוב לא פתחה, שנאמר (ישעיה כד, טז) "מִכְּנֶף הָאָרֶץ זָמַרְתָּ שְׁמֵעָנוּ צְבִי לְצַדִּיק" - מכנף הארץ ולא מפי הארץ.

איתיביה חזקיה אחיו: "וּתְפַתַּח הָאָרֶץ אֶת פִּיהָ" (במדבר טז, ל) אמר ליה: לרעה פתחה, לטובה לא פתחה.⁸

הנאמר כאן הוא חד-משמעי: בניגוד למה שאצל קורח פתיחת פה האדמה נחשבת לרעה, אצל הבל – אותה פתיחת פה הוגדרה כחיובית, ומתוך כך, "טובה" זו מהווה חריגה שלא תחזור עולמית. ובוודאי שהנחה זו היא תמוהה ביותר: לטובה?! איך אפשר להעריך את בליעת דמי הבל כחיובית אם קשור בה עניין של קללה? איך ייתכן שחז"ל יגדירו תופעה כ"טובה" אם עליה התבטאה התורה בלשון "ארור"? וכדי ליישב תמיהה זו, אנו זקוקים לאורו של המהר"ל.

"מיום שפתחה הארץ את פיה וקיבלתו לדמו של הבל - שוב לא פתחה": כי הדם יחניף הארץ ומקלקל אותה, וכאשר פתחה הארץ פיה וקבלה הדם שוב אין כאן עונש לעולם. ואלמלא פתחה פיה לבלוע הדם, לא היה יכול העולם להתקיים מפני הריגת הבל שהיה אחד משנים שהיו בעולם. לכן פתחה פיה ולקחה את הדם מיד קין והארץ היתה מכסה פשעיו.

מפני כי קין עובד אדמה היה ופתחה הארץ פיה לקחת הדם לעשות הטוב לקין, ומפני זה לא פתחה עוד לטוב כי פתיחתה בעדו אינו לטוב רק מצד שהיתה הארץ חלק קין פצתה הארץ פיה לקחת הדם. ועוד שהאדמה פצתה את פיה בשביל כי הבל לא היה ראוי לקיום הבריאה וכמו שמורה עליו שם הבל, ולכן לצורך הבריאה שיסתלק הבל מן העולם לגמרי פצתה האדמה פיה ושוב לא פתחה לטובה.⁹

את היסוד עליו נסמכים דברי המהר"ל ניתן לסכם במילים ספורות: ארץ הפוצה את פיה היא ארץ החושפת את האמת. ולפי הבנה זו, ארץ המקבלת בתוכה את דם הנרצח, פירושו – ארץ המאשרת והמפרסמת שהרצח אושר משום שעל ידי כך התמלא רצונו של הקב"ה. וזהו גופא עניינו של דם המתניף את הארץ ומקלקל אותה - שבו המהר"ל פותח את דבריו. שהרי בכל רצח ניתן לטעון שסוף סוף, בהכרח שזה נעשה בהסכמת בורא העולם, ולמה לנו שוב לשפוך את דמו של הרוצח? לכן ההדגשה שאסור לו

⁵ מהר"ל גור אריה על אתר.

⁶ ספר החינוך מצווה לד

⁷ חזקוני על אתר.

⁸ סנהדרין לו ב.

⁹ מהר"ל חידושי אגדות, סנהדרין לו ב.

לאדם להחניף את הארץ ולחשוב שהיא תקבל את דם הנרצח ותפטור אותו מאחריותו מתוך האמתלה שלפי האמת, הוא ממלא את רצונו יתברך.

זהו הכלל היסודי העולה מדברי המהר"ל, ומעתה, מהכלל אל הפרטים.

השאלה הראשונה המתבקשת היא פשוטה: על סמך מה אנו אומרים שהלשון "פצתה את פיה" המיוחס לארץ, עניינו גילוי האמת? מה לארץ עם חשיפת האמת? ובכן, שורש העניין נעוץ במאמרם ז"ל "כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא, שנאמר (ישעיה ס, כא) "וְעַמְךָ כָּל־מִצְרַיִם לְעוֹלָם יִרְשׁוּ אֶרֶץ"¹⁰, בהיות "ארץ" - מבהיר הרמב"ם, "משל, כלומר - ארץ החיים, והוא העולם הבא"¹¹. ושוב השאלה: איך נהפכה הארץ למשל לארץ החיים שהיא העולם הבא? לאמתו של דבר, יש בנושא זה משום עיקר ויסוד באמונתנו, ולכן למרות אריכות הדברים, חשבנו לנכון להרחיב קצת בעקרונות אלו.

ג. אֶמֶת מֵאֶרֶץ תִּצְמַח

אמר רבי סימון: בשעה שבא הקב"ה לבראות את אדם הראשון, נעשו מלאכי השרת כתות כתות וחבורות חבורות, מהם אומרים - אל יברא, ומהם אומרים - יברא... חסד אומר יברא - שהוא גומל חסדים, ואמת אומר - אל יברא, שכולו שקרים... מה עשה הקב"ה? נטל אמת והשליכו לארץ, הדא הוא דכתיב (דניאל ח, יב) "וְתִשְׁלַף אֶמֶת אֶרְצָה". אמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה: ריבון העולמים, מה אתה מבזה תכסיס אלטיכסייה שלך?! תעלה אמת מן הארץ, הדא הוא דכתיב (תהלים פה, יב) "אֶמֶת מֵאֶרֶץ תִּצְמַח"¹².

ואכן, האדם הוא "כולו שקרים". מה זאת אומרת, הלא כמו שנמצאים גומלי חסדים, כך גם מתקיימים אנשי אמת, ולמה אמר החסד - יברא, ואילו האמת - אל יברא? ובכלל, מה כוונת הכתוב "אֶמֶת מֵאֶרֶץ תִּצְמַח", באיזה אופן האמת צומחת מן הארץ? אלא שהשקר שעליו מדובר הוא השקר היסודי המעמיד שיש לו לאדם רצון עצמי והבחירה בידו להתנגד לרצון קונו, כאשר לפי האמת, רצונו תואם את רצונו יתברך אף שנדמה לו שאין הדבר כך. וכדי "לתקן" שקר זה, השליך הקב"ה את האמת ארצה¹³.

וודאי כן הוא שכל עוד מתנהלים השית אלפי שנים של עבודה מתוך בחירה, החובה היא להשריש בתודעתנו שבכוחו של האדם להתנגד לרצונו יתברך, עיקרון עליו מבוססים התורה והמצוות, השכר והעונש. אלא שכל זה הוא לערכנו, אולם מצד האמת שהיא לערכו יתברך, אין לך דבר או חצי דבר שלא יהיה קשור והדוק ברצון בורא העולם, ומה שלא יעשה, האדם ממלא את רצונו יתברך היות שאין לך "רע" שלא יהיה "טוב". ושתי הבחינות הללו - זאת לערכנו וזאת לערכו יתברך, משתקפות בארץ בשוויון גמור.

לפי ערכנו, ברור שאין כמו הארץ להמחיש את המושג "מצאיות עצמית". יציבותה הבלתי משתנית, העובדה שעליה נסמכים כל הנבראים - הן כולן סיבות הגורמות שהארץ נחשבת כיסוד היסודות שעליו נוכל להצחיר שהוא עומד על עצמו כפי תוכנו של הפסוק (איוב כו, ז) "תִּלְהָ אֶרֶץ עַל בְּלִימָה".

אולם לפי ערכו יתברך, "ארץ" נקראת על שם ש"היא רצתה לעשות רצון קונה"¹⁴, ריצה - רצונית ["ריצתה" - משמעותה גם ריצה וגם רצון] המעידה שאין לה רצון עצמי כל עיקר, היפך העיקרון לפיו היא עומדת על כוחותיה העצמיים. והיינו שבקץ הימים, עתידה הארץ לגלות שלא "רצתה" אלא כדי לקיים את רצונו יתברך, ותתגלה האמת שאין לך רע שלא יצמח ממנו טוב. והיות שהסתרת אמת זו היא זמנית והיא עתידה להתבטל כאשר יופיעו השמים והארץ החדשים, אנו אומרים שבמהות הדברים, הארץ משקפת את האמת, אלא שלמעשה, אמיתות זו שוכנת בה רק בכוח כאשר יציאתה לפועל מיועדת לקץ הימים. ואכן, הארץ שניתנה לפי ערכנו הוא תוכן הכתוב (תהלים קטו, טז) "וְהָאֶרֶץ נָתַן לְבָנֵי אָדָם", ולפי היבט זה שאינו אמת לאמתה מתפרש הפסוק הקובע (שם קטו, יא) - "כָּל הָאָדָם לְזָב"¹⁵. ולדעת חז"ל, כך גם חייבים להבין את שני הפסוקים "וְתִשְׁלַף אֶמֶת אֶרְצָה", "אֶמֶת מֵאֶרֶץ תִּצְמַח".

¹⁰ סנהדרין פרק י משנה א.

¹¹ רמב"ם הלכות תשובה פרק ג הלכה ה.

¹² בראשית רבה, פרשה ח פסקה ה.

¹³ ההמשך הוא על פי המהר"ל נתיבות עולם, נתיב האמת פרק ג.

¹⁴ בראשית רבה, פרשה ח פסקה ח.

¹⁵ מהר"ל נתיבות עולם, נתיב האמת פרק ג.

נכון שלפי ערכנו, הארץ מאשרת אותה אמת לפיה יש לו לאדם רצון עצמי כפי הכתוב "וְהָאָרֶץ נָתַן לְבָנֶי אָדָם", ולפי היבט זה נאמר "וְתִשְׁלַךְ אֶמֶת אֶרְצָה". אולם מצד שעתידה האמת לצמוח מהארץ לפיה "כָּל הָאָדָם לִבָּב", קביעת עובדה זו מצדיקה לומר שהארץ היא במהותה אמיתית כפי תוכנו של הפסוק "אֶמֶת מֵאָרֶץ תִּצְמַח"¹⁶. ושני היבטים אלו - לערכנו ולערכו יתברך, מתבטאים בשני הרבדים - חיצוני ופנימי, של הארץ. בחיצוניותה, הארץ נראית כגוף בלתי משתנה העומד על עצמו, אולם בפנימיותה גנוז כוח הצמיחה המעניק חיים באופן הגובל את היש מאין, ולפי היבט זה, נאמר ש"ארץ" היא משל לארץ החיים שהיא העולם הבא.

ד. לערכנו לעומת לערכו יתברך

והנה המילה "פצה" עניינה פתיחה¹⁷, וכאשר נאמר שהארץ פצתה את פיה, הכוונה במליצה זו שהארץ פתחה את עצמה וחשפה את פנימיותה המסותרת הקובעת שאין זולת רצונו יתברך כפי שעתיד להתגלות בעולם הבא. לכן, כאשר נתמלאה בקשתו של משה "וּפְצֹתָהּ הָאֲדָמָה אֶת פִּיהָ" (במדבר טז, ל) ונבלעו קרח וכל עדתו, אמרו ז"ל שבני קרח היו אומרים "משה ותורתו אמת והם בדאים"¹⁸. ומבהיר המהר"ל שבכך שהם נבלעו בקרב הארץ, התקיים בהם הכתוב "אֶמֶת מֵאָרֶץ תִּצְמַח", וממילא היו מוכרחים להודות על האמת¹⁹. במקביל, כאשר נאמר לקין שהארץ "פְּצָתָהּ אֶת פִּיהָ לְקַחַת אֶת דְּמֵי אָחִיךָ מִיָּדֶיךָ", פירוש הדבר שהיא חשפה את האמת שעל ידי הריגת הבל נתמלא רצונו של הקב"ה.

האמת שהיא לערכנו לעומת האמת שהיא לערכו יתברך, את המורכבות שבנידון זה המחישו חז"ל בדייקנות רבה. כך הכתוב "וַיֹּאמֶר ה' אֶל קַיִן אֵי הֲבֵל אָחִיךָ וַיֹּאמֶר לֹא יָדַעְתִּי הֲשֹׁמֵר אָחִי אֲנִי" (בראשית ד, ט) שעליו דברי חז"ל המנוסחים בלשון זה:

"הֲשֹׁמֵר אָחִי אֲנִי" - אתה הוא שומר כל הבריות ואתה מבקשו מידי?!
משל למה הדבר דומה: לגנב שגנב כלים בלילה ולא נתפש. לבקר תפשו השוער, אמר לו - למה גנבת את הכלים? אמר לו - אני גנב ולא הנחתי אומנתי אבל אתה אמונתך בשער לשמור, למה הנחת אומנתך ועכשיו אתה אומר לי כך?!
ואף קין - כך אמר, אני הרגתי אותו בראת בי יצר הרע, אתה שומר את הכל ולי הנחת אותו להרגו. אתה הוא שהרגתו שנקראת "אנכי" שאלו קבלת קרבני כמותו - לא הייתי מתקנא בו²⁰.

אתה הוא שומר כל הבריות ואתה מבקשו מידי?! על ערעורו של קין סמכו הרוצחים בכל הדורות שטענו שבסך הכול, רצונם הוא רצון הבורא, והם כגרון ביד החוצב המוציא לפועל גזרה שבודאי נגזרה למעלה, שאילו היתה לו לנרצח זכות חיים, איך הניחו בשמים להמית אותו? במילים אחרות, אם הבל היה כה חשוב בעיניך, איך אתה הקב"ה נתת לי להרוג אותו? ולקין עוד טענה נוספת שמגמתה להגן עליו מכל הצדדים. אתה הקב"ה המתאר את עצמך בתיאור "אנכי", הרי אתה שבראת אותי עם יצר הרע ואתה גם גרמת שהקנאה תשתרש בי, ואם כוונתך להרשיע אותי במה שהרגתי את הבל מתוך קנאה - "לֹךְ וְאָמַר לְאוֹמֵן שְׂעָשָׂאֲנִי כְּמֹעַר כְּלִי זֶה שְׂעִשִׁית"²¹. קיצורו של דבר, קין בורח מכל אחריות על ששפך את דמו של הבל אחיו.

ה. קשה הדבר לאומר ואי אפשר לפה לפרשו

על כך תגובתו של בורא העולם: "וַיֹּאמֶר מֶה עֲשִׂיתָ קוֹל דְּמֵי אָחִיךָ צֹעֲקִים אֵלַי מִן הָאֲדָמָה" (בראשית ד, ו).

¹⁶ מהר"ל נתיבות עולם, נתיב האמת פרק ג: "כִּלְל הַדָּבָר: אֵילוּ הִיְתָה הָאָרֶץ מִן הַעֲלִיּוֹנִים לֹא הִיָּה בִּיטוּל כִּלְל אֵל הָאֱמֶת, וְאֵילוּ לֹא הִיָּה סְגוּלָה זֹאת אֵל הָאָרֶץ שֶׁהִיא בְּאִמְצַע וְאֵינָה סוֹבֵלֶת שִׁיְהִיָּה כִּךְ תְּמִיד בִּיטוּל הָאֱמֶת לֹא הִיָּה הָאֱמֶת כִּלְל בְּאָרֶץ, אֲבָל עֵתָה הָאֱמֶת יֵשׁ לוֹ בִּיטוּל בְּאָרֶץ וְאֵינוֹ נִמְצָא כִּי הִרְבֵּה שְׁקָרִים הֵם בְּאָרֶץ מִ"מ מִן הָאָרֶץ צוֹמַח הָאֱמֶת, וְהֵנָּה כִּנְגַד וְתִשְׁלַךְ אֶמֶת אֶרְצָה שֶׁהוּא בְּאָרֶץ כִּנְגַד זֶה אֱמֶת מֵאָרֶץ תִּצְמַח וְגו' וְאֵי אִפְשָׁר לִפְרֹשׁ יוֹתֵר כִּלְל וְדַבְרִים הָאֵלוּ הֵם עֲמוּקִים מְאֹד בְּסִתְרֵי הַחֲכֵמָה".

¹⁷ ספר השורשים לרד"ק, ערך פצה.

¹⁸ בבא בתרא עד א.

¹⁹ מהר"ל חידושי אגדות, שם.

²⁰ תנחומא בראשית פרק ט.

²¹ תענית כ ב.

אמר רבי שמעון בן יוחאי: קשה הדבר לאומרו ואי אפשר לפה לפרשו: לשני אתליטין שהיו עומדין ומתגוששים לפני המלך, אילו רצה המלך – פירשן, ולא רצה המלך לפרשן. נתחזק אחד על חברו והרגו; והיה מצווח ואמר - מאן יבעי דיני קדם מלכא [מי יבקש את דיני לפני המלך]!! כך – "קול דמי אחיד צעקים אלי"22.

"קשה הדבר לאומרו ואי אפשר לפה לפרשו"!! הקב"ה כביכול מסלק כל אחריות במעשה קין, וכאילו כתוב "דמי אחיד צועקים עלי"23 – בזה שנתתי לו להיהרג. וכפי שהם, דברים אלו הם בלתי נסבלים. אם נכון הוא, ובוודאי כן הוא - ש"קשה הדבר לאומרו ואי אפשר לפה לפרשו", איך הוציאו חז"ל הנחות כאלו מתחת הקולמוס? שהרי כתוב כאן שבכוחו של אי-הצדק והרע לשלוט ולהתגבר אף כנגד רצונו יתברך, וזה עד כדי שקולו של הנרצח צועק וצווח "מי יבקש את דיני מהמלך". איך ייתכן?!

אלא שחז"ל באים לגלות את התוקף ואת ההיקף של האמת כפי שהיא לערכנו. שהרי במידה שמתבוננים, טענות קין במקומן עומדות. איך בכלל ניתן להצדיק שקיים פשע ששמו "שפיכות דמים"? הנשמה היא חלק אלוה ממעל ובמידה שאדם שופך דם, בהכרח שזה בהסכמת רצונו יתברך, שאילולי כן, איך בכוחו להפריד בין הדבקים ולהוציא את הנשמה שהקב"ה החדיר בגוף הנבראים? לכן הדגיש רבי שמעון בן יוחאי שחופש הבחירה הוא כה מוחלט עד שחובת האדם היא להחדיר בליבו דברים שקשה לאומרם ואי אפשר לפה לפרשם.

וזה משום שכל עוד שמתנהלים השית אלפי שנים של עבודה מתוך בחירה, שפיכות דמים, פירושה – העדר ואבדן שאחריותם מוטלת על הרוצח בלבד בלי שיהיה לו להקב"ה שום חלק בהריסה זו. נכון שאילו רצה המלך, היה הוא מונע את הרוצח מלבצע את זממו. אלא שהמלך כביכול אינו רוצה להתערב בהחלטתם של התחתונים כדי שלא יהיה להם שום פתחון פה בסגנון - "אתה הוא שומר כל הבריות ואתה מבקשו מידי"!! ולפי היבט זה, כוח ההריסה של האדם הוא כה מוחלט עד שקול דמי ההרוג פונה וצועק אל הקב"ה, איך לא מנעת את הרוצח לעשות כן, מי יבקש את דיני לפני המלך.

סיכומו של דבר, חופש הבחירה גורם לדברים שקשה לאומרם ואי אפשר לפה לפרשם, וזה כדי לבטל ולאפס בצורה מוחלטת כל ניסיון של האדם לברוח מאחריותו על מעשיו הרעים מתוך האמתלה שבהכרח הם ממלאים את רצון בורא העולם.

ובכל זאת...

1. קין לא היה לו ממי ללמוד

"וַיֹּאמֶר לוֹ ה' לָכֵן כָּל הָרֵג קֵין שְׁבַעֲתַיִם יָקָם" - רבי יהודה ורבי נחמיה.
 רבי יהודה אומר: נתכנסו בהמה חיה ועוף לתבוע דמו של הבל, אמר להן: לכן אני אומר "כל הָרֵג קֵין" – ייהרג. אמר רבי לוי: בא נחש הקדמוני לתבוע דינו של הבל, אמר לו הקב"ה: לכן אני אומר "כל הָרֵג קֵין" – ייהרג.
 ר' נחמיה אומר: לא כדינן של רוצחנין דינו של קין, קין הרג - ולא היה לו ממי ללמוד, מכאן ואילך "כל הָרֵג קֵין" – ייהרג24.

חיה בהמה ועוף המתכנסים כדי לתבוע את דמו של הבל, פירושו – שלפי כל כללי המשפט שבבריאה, התברר שנתמלאו כל התנאים המחייבים לקיים את הכתוב "שֶׁפֶךְ דַּם הָאָדָם בְּאָדָם דָּמוֹ יִשְׁפָךְ". נחש הקדמוני התובע את דינו של הבל, פירושו - יצר הרע המעיד שקין אחראי על מעשיו היות שהיה בכוחו להתגבר על יצרו. ובכל זאת - "כל הָרֵג קֵין" – ייהרג. וסיבת הכרעה זו היא משום ש"לא כדינן של רוצחנין דינו של קין, קין הרג - ולא היה לו ממי ללמוד".

ואין אנו מבינים. חומר הדין מחייב שדמו של קין יישפך, אולם אם דינו הוא לא כדינם של רוצחים היות שלא היה לו ממי ללמוד, למה "ארור אתה"? ומה עוד שהכרעה זו סותרת את כל הנאמר עד כה אודות אחריותו המלאה והמוחלטת של קין, וזה מתוך סילוק השגחתו של בורא העולם ש"קשה הדבר לאומרו ואי אפשר לפה לפרשו". בנוסף, מה זאת אומרת "קין הרג - ולא היה לו ממי ללמוד", הרי על שפיכות דם הוזהר כבר אדם הראשון? ומה עוד שהתורה מתארת את המעשה רציחה בדייקנות רבה. שהרי כתוב

22 בראשית רבה, פרשה כב פסקה ט.

23 תנחומא בראשית פרק ט.

24 בראשית רבה, פרשה כב פסקה יב.

(בראשית ד, ח) "וַיִּקְרָא אֶל הַבֵּל אָחִיו וַיְהַרְגֵהוּ", בהיות קימה זו מלשון (דברים יט, יא) "וְאָרְבַּ לּוֹ וְקָם עָלָיו וְהָפְכוּ נַפְשׁ וְנֶפֶשׁ" (שם כב, כו) "כִּי פָאָשֶׁר יָקוּם אִישׁ עַל רֵעֵהוּ וַיִּרְצָחוּ נַפְשׁוֹ", כלומר – בזדון ובכוונה תחילה, ואיך ניתן לומר שדינו של קין אינו כדינם של הרוצחים היות שהוא לא ידע ולא כלום על מעשה הריגה?

ובכן, פשר הדבר גנוז בכך שהאדמה "פָּצְתָה אֶת פִּיהָ לְקַחַת אֶת דַּמֵּי אָחִיד מִיָּדוֹ".

ז. כִּי תַעֲבֹד אֶת הָאֲדָמָה לֹא תִסֹּף תַּת כַּחַה לָךְ

כדי להקל על הקורא, אנו חוזרים על דברי המהר"ל שהובאו בעניין זה לעיל:

מיום שפתחה הארץ את פיה וקיבלתו לדמו של הבל - שוב לא פתחה: כי הדם יחניף הארץ ומקלקל אותה, וכאשר פתחה הארץ פיה וקבלה הדם שוב אין כאן עונש לעולם. ואלמלא פתחה פיה לבלוע הדם לא היה יכול העולם להתקיים, מפני הריגת הבל שהיה אחד משנים שהיו בעולם, לכך פתחה פיה ולקחה את הדם מיד קין והארץ היתה מכסה פשעיו.

מפני כי קין עובד אדמה היה ופתחה הארץ פיה לקחת הדם לעשות הטוב לקין, ומפני זה לא פתחה עוד לטוב כי פתיחתה בעדו אינו לטוב רק מצד שהיתה הארץ חלק קין פצתה הארץ פיה לקחת הדם. ועוד שהאדמה פצתה את פיה בשביל כי הבל לא היה ראוי לקיום הבריאה וכמו שמורה עליו שם הבל, ולכך לצורך הבריאה שיסתלק הבל מן העולם לגמרי פצתה האדמה פיה ושוב לא פתחה לטובה.²⁶

קין עמד על כך שבהתאם לשמו "הבל", אחיו לא היה ראוי לקיום כל עיקר.²⁷ ונשאלת השאלה: מאין לקין את ידיעה זו? והתשובה היא – מסביר המהר"ל, שקין "הִיָּה עֹבֵד אֲדָמָה" (בראשית ד, ב), עבודה שגרמה שהוא התחבר לרובד הפנימי של הארץ המשקף את האמת כפי שהיא לערכו יתברך. וקירוב זה בין קין לבין האדמה גרמה לכך שהארץ פצתה את פיה וכיסתה את פשעו של קין. וכאשר חז"ל מדגישים ששוב לא פצתה האדמה את פיה לטובה, הכוונה בזה לטובת קין. אולם – מבהיר המהר"ל, לא רק לטובת קין אלא יתרה מכך, לטובת האנושות כולה. וזה משום שלצורך הבריאה התחייב שהבל יסתלק מן העולם לגמרי. שאילו היה נשאר ממנו רושם בעולמינו זה, מן הנמנע שהיה נולד שת שהוגדר כ"זָרַע אָחֵר תַּחַת הַבֵּל", בהיות "שת" נקרא על שם "שממנו הושתת העולם לפי שהבל וקין נטרדו מן העולם".²⁸ וכדי לאפשר תשתית קיומית זו שהיא "תחת הבל", התחייב שהארץ תפתח את פיה ותקבל את דמו של הבל כך שמעתה, יש הצדקה מסוימת לפשעו של קין, ושוב אין כאן עונש על העולם. על כל פנים, כל זה נודע לקין בכך שכאמור "הִיָּה עֹבֵד אֲדָמָה" (בראשית ד, ב). מכאן התגובה המיידית: "וַיַּעַתָּה אָרֶז אֶתָּה מִן הָאֲדָמָה (...)" כִּי תַעֲבֹד אֶת הָאֲדָמָה לֹא תִסֹּף תַּת כַּחַה לָךְ". בכך שקין תמך את רציחת אחיו על הידיעה שהתגלתה לו מזה שהיה עובד אדמה, מעתה אף כי יעבוד את האדמה היא לא תוסיף להעניק לו את אותו כוח ייחודי המאפשר להחניף ולקלקל אותה. או במילים אחרות, בשום פנים ואופן לא תהיה לו לשופך דמים האפשרות להתחמק מאחריותו המלאה מתוך הטענה שבהכרח נתמלא רצון קונו. או בלשונם של חז"ל: "מיום שפתחה הארץ את פיה וקיבלתו לדמו של הבל - שוב לא פתחה".

אלא שאם כן, וקין נידון על פי האמת כפי שהיא לערכו יתברך, איך להבין את הכתוב "קול דְּמֵי אָחִיד צָעֲקִים אֵלַי מִן הָאֲדָמָה"? וצעקה זו - אומרים חז"ל, התבטאה בכך ש"לעלות למעלה לא היתה יכולה שעדיין לא עלתה לשם נשמה, ולמטה לא היתה יכולה לעמוד שעדיין לא נקבר שם אדם, והיה דמו מושלך על העצים ועל האבנים".²⁹ איך ייתכן?! אם היה זה "לצורך הבריאה שיסתלק הבל מן העולם לגמרי", מה זאת אומרת שדמיו היו צועקים מן האדמה בהיותם מושלכים על העצים ועל האבנים?

הווי אומר שהאמת כפי שהיא לערכנו במקומה עומדת, ולמרות כל ההתחשבויות השמיימיות, קין נשאר רוצח במלוא מובן של המילה, ודם הבל – המושלך על העצים ועל האבנים, היה צועק אל הקב"ה מן האדמה. אלא שבצורה חריגה מאוד, בורא העולם התחשב גם בעובדה שקין לא היה לו ממי ללמוד,

²⁵ ספורנו בראשית ד, ח.

²⁶ מהר"ל חידושי אגדות, סנהדרין לו ב.

²⁷ בנוגע להנחה זו, עיין חיבורי "צוהר לבראשית", מוסד הרב קוק תשע"ה, ח"ב עמוד 694 ועמוד 718 ואילך.

²⁸ במדבר רבה, פרשה יד פסקה יא.

²⁹ בראשית רבה פרשה כב פסקה ט.

כלומר - לא ידע שאין להתייחס להיבטים שהם לערכו יתברך: כתוצאה מכך, "כל הורג קין - ייהרג". אולם מכאן ואילך, המשפט והצדק חייבים להתנהל בהעדר כל וותרנות על פי האמת כפי שהיא לערכנו, הקובעת (בראשית ט, ו) "שִׁפְךָ דַם הָאָדָם בְּאָדָם דָּמוֹ יִשְׁפָּךְ כִּי בַצֶּלֶם אֱלֹהִים עָשָׂה אֶת הָאָדָם".

ח. כִּי הַדָּם הוּא יַחְנִיף אֶת הָאָרֶץ

מצד האמת המוחלטת ביותר כפי שהיא לערכו יתברך, כל מעשה רציחה הוא בהכרח על פי ציוויו של בורא העולם שהרי בשום פנים ואופן לא ייתכן שיתקיים האדם חוץ מרשותו של הקב"ה. ואם בכל זאת מטילים את האחריות המלאה על הרוצח, זה על סמך ההיבט ש"קשה הדבר לאומרו ואי אפשר לפה לפרשו!!" והיינו שאותה אמת קובעת יתד בל תימוט שהמלך כביכול אינו מתערב במעשיהם של התחתונים כך שאין להם שום פתחון פה בסגנון - "אתה הוא שומר כל הבריות ואתה מבקשו מידי!!" וזהו גופא פשוטו של המקרא (במדבר לה, ג) "וְלֹא תַחְנִיפוּ אֶת הָאָרֶץ אֲשֶׁר אַתֶּם בָּהּ כִּי הַדָּם הוּא יַחְנִיף אֶת הָאָרֶץ וְלֹאֲרָץ לֹא יִכְפֹּר לְדָם אֲשֶׁר שִׁפָּךְ בָּהּ כִּי אִם בְּדָם שִׁפְכוּ".

במידה שמתרשלים ולא מבצעים את הדין, רשלנות זו כאילו קובעת שרציחה זו היתה בהכרח בהסכמת בורא העולם. ועל השקפה פסולה זו נאמר "וְלֹא תַחְנִיפוּ אֶת הָאָרֶץ", כלומר - אל תברחו מאחריותכם, אל תעשו את עצמכם כמחמיאים לרובד הפנימי של הארץ היות שלאמיתו של דבר, אי ביצוע הדין נובע מאדישות כלפי שפיכות דמים. ובשעה זו - "הַדָּם הוּא יַחְנִיף אֶת הָאָרֶץ", כלומר - דם הנרצח יחניף את הארץ כדי לוודא שהרובד החיצוני ישתלט על הפנימי וימנע שהאדמה תכסה את פשעו של הרוצח בכך שהיא תקבל בקרבה את דם הנרצח. וכך באמת נקבע: מן הנמנע שהארץ תפתח את פיה כדי לקבל את דמו של ההרוג. וזה משום שאחרי שבצורה חריגה לחלוטין היא פצתה את פיה לטובת קין, "לְאָרֶץ לֹא יִכְפֹּר לְדָם אֲשֶׁר שִׁפָּךְ בָּהּ כִּי אִם בְּדָם שִׁפְכוּ", כלומר - אין לה לארץ שום תיקון כי אם בשפיכת דמו של הרוצח. ובמידה שהרשויות לא תקיימנה את המשפט הדרוש, ייצא לפועל, מידה כנגד מידה, הכתוב (ישעיה כד, ה) "וְהָאָרֶץ חֲנָפָה תַחַת יְשֻׁבֵיהָ", שפירושו - "כמין חניפות, עושה עשב ואינו עושה קמה, מראה קמה ואין חטים בקשיה"³⁰.

וְהָאֱלֹהִים אָנָּה לִידוֹ

ט. המשל הקדמוני

סיכומו של דבר, בשום פנים ואופן לא ניתנה לו לאדם את היכולת לברוח מאחריותו מתוך הטענה שהוא סך הכל פעל על פי חשבונות של מעלה. ומוצדק לומר שיש לנו בעניין זה מקרא מלא. "מִכֶּה אִישׁ וַיָּמָת מוֹת יוֹמָת: וְאֲשֶׁר לֹא צָדָה וְהָאֱלֹהִים אָנָּה לִידוֹ וְשִׁמְתִי לָךְ מְקוֹם אֲשֶׁר יָנוּס שְׂמָה" (שמות כא, יב-יג). וברש"י:

"וְהָאֱלֹהִים אָנָּה לִידוֹ" - זימן לידו, לשון (תהלים צא, י) "לֹא תִאָּנֶה אֱלֹהִיךָ רָעָה" (משלי יב, כא) "לֹא יִאָּנֶה לְצַדִּיק כָּל אֶוֶן" (מלכים ב, ה, ז) "מִתִּאָּנֶה הוּא לִי" - מזדמן למצוא לי עילה. ולמה תצא זאת מלפניו? הוא שאמר דוד (שמואל א כד, יג) "כִּפְאֲשֶׁר יֹאמֵר מֶשֶׁל הַקְּדָמְנִי מְרֻשְׁעִים יֵצֵא רֶשַׁע". ומשל הקדמוני היא התורה שהיא משל הקב"ה שהוא קדמונו של עולם. והיכן אמרה תורה מרשעים יצא רשע? - "וְהָאֱלֹהִים אָנָּה לִידוֹ". במה הכתוב מדבר? בשני בני אדם, אחד הרג שוגג ואחד הרג מזיד ולא היו עדים בדבר שיעידו, זה לא נהרג זה לא גלה. והקב"ה מזמנן לפונדק אחד: זה שהרג במזיד יושב תחת הסולם, וזה שהרג שוגג עולה בסולם ונופל על זה שהרג במזיד והורגו, ועדים מעידים עליו ומחייבים אותו לגלות. נמצא זה שהרג בשוגג - גולה, וזה שהרג במזיד - נהרג.

"ונתבארה בכלל חוק זה אמיתת אמונה. והיא - כי כל מי שימות באיזו סיבה שתהיה הרי זה בגזירתו יתעלה, והנהרג על ידי הורג במזיד האל יתעלה גור עליו שימות בהריגה, ולא הכריח את ההורג שיהרוג אותו, ומפני זה הוא חייב בעונש"³¹. אלא שעיקרון זה זקוק לעיון. מה זאת אומרת "ולא הכריח את ההורג שיהרוג אותו", הרי הקב"ה זימן לידו את אותה מעשה רציחה, ולפי היבט זה ניתן לומר שעל אף שהוא רשע, סוף סוף במעשה זה הוא אנוס על פי הדיבור, ולמה אם כן דנים אותו כשוגג? בנוסף, "אם כי כל מי

³⁰ רש"י על אתר.

³¹ רבי אברהם בנו של הרמב"ם, שמות כא, יג.

שימות באיזו סיבה שתהיה הרי זה בגזירתו יתעלה", למה בכלל נאמרה פרשת עגלה ערופה? "אם היה חייב בדין, למה יחריד הוא יתברך עליו את כל החרדה הזאת להוציא מסנהדרין גדולה למדוד את הערים, וזקני העיר להעריך את העגלה בכל חוקותיה ושירחצו מים, ושיבואו הכהנים הלויים ויתפללו לפניו יתברך "כפר לעמך ישראל" כו', והלא מה כפרה צריך אם מת חייב" ³²?

והתשובה היא שהכתוב "והאלהים אנה לידו" - המבוסס על העיקרון ש"מרשעים יצא רשע" - נחשב כחריגה בכך שהוא "עומד בסוד הידיעה הסותרת את הבחירה" ³³, וממילא בכל הנוגע למשפטי התורה הלכה ולמעשה לא מתחשבים כלל וכלל בידיעה עליונה זו. וכן הוא בכל הקשור עם ידיעתו יתברך.

וְעֲבָדוּם וְעָנוּ אֹתָם

י. המברך את יהודה הרי זה מנאץ

מפורסם דיונו של הרמב"ם על הכתוב (בראשית טו, יב-יג) "וַיֹּאמֶר לְאַבְרָם יְדַע תְּדַע כִּי גֵר יִהְיֶה זְרַעְךָ בְּאֶרֶץ לֹא לָהֶם וְעֲבָדוּם וְעָנוּ אֹתָם אַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה: וְגַם אֶת הַגּוֹי אֲשֶׁר יַעֲבֹדוּ דָן אֲנִיכִי". ונשאלת השאלה: "הלא תראה שגור על המצרים שיחמסו זרע אברהם, ולמה ענשם? והלא בהכרח בגזרת השם יתברך השתעבדו בהם כמו שנגזר עליהם" ³⁴? הרבה תשובות הוצעו כדי ליישב שאלה זו ³⁵, אולם הפשוטה ביותר היא זאת המעמידה שידיעתו יתברך אינה נוגעת כלל וכלל בחופש בחירתו של האדם על מעשיו הטובים או הרעים ³⁶. ומאוד ייתכן שהנחה זו מקופלת בכפילות "יְדַע תְּדַע" שעליה אנו מוצאים שני ביאורים במדרש. הביאור הראשון: "יְדַע" שאני מפזרן "תְּדַע" שאני מכנסן, "יְדַע" שאני ממשכנן "תְּדַע" שאני פורקן, "יְדַע" שאני משעבדן "תְּדַע" שאני גואלן" ³⁷. הביאור השני: "כשבא [אברהם] עמו [עם הקב"ה] בעקמניות, אף הקב"ה בא עמו כן. ואימתי? בשעה שאמר לו "בְּמָה אֲדַע" (בראשית טו, ח), מה כתיב בתריה - "יְדַע תְּדַע" ³⁸.

והנראה שבביאור הראשון, כוונת חז"ל היא להעמיד שעם הלשון "ידוע תדע", הקב"ה גילה לאברהם שבהתאם למקופל בידיעתו יתברך, השעבוד במצרים יביא לכך שמה שלא יהיה, עם ישראל יצטיין בבחינה על-טבעית שתתקיים לנצח בלי שום אפשרות של ביטול או הפסק. על כך הביאור השני: אם הקב"ה גילה לו לאברהם פן מידיעתו, זה משום שעל ידיעה זו גופא נשאלה השאלה ה"עקמנית" "במה אדע" ³⁹.

הווי אומר שהשעבוד במצרים נעשה למחויב המציאות שחז"ל מבטאים בלשון זה:

בשביל כתונת פסים גרם לכל השבטים לירד למצרים. ואמר רבי יודן: היה הקב"ה מבקש לקיים גזירת "ידוע תדע", והביא עלילה לכל דברים אלו כדי שיאהב יעקב את יוסף, וישנאוהו אחיו ומכרו אותו לישמעאלים וירידוהו למצרים, וישמע יעקב שיוסף חי במצרים וירד עם השבטים וישתעבדו שם. הוי - "וַיֹּסֶף הוֹרֵד מִצְרַיִם" (בראשית לט, א), אל תקרי הורד אלא הוריד את אביו והשבטים למצרים ⁴⁰.

והיינו שכל ההשתלשלויות שהביאו לכך שיעקב ובניו ירדו למצרים היו עלילה שמגמתה לקיים את הגזרה "ידוע תדע". ובכל זאת: "רבי מאיר אומר: לא נאמר "בוצע" אלא כנגד יהודה שנאמר (בראשית לו, כו) "וַיֹּאמֶר יְהוֹדָה אֶל אָחִיו מַה בָּצַע כִּי נִהְרַג אֶת אָחִינוּ", וכל המברך את יהודה הרי זה מנאץ, ועל זה נאמר (תהלים י, ג) "וּבְצַע בְּרַךְ נֶאֱמַר ה'" - היות שהיה לו לומר נחזיר אותו לאבינו אחרי שהיו דבריו נשמעים

³² אלשיך דברים כא, א-ז.

³³ פחד יצחק שבועות מאמר מג אות ו, עיין שם באורך.

³⁴ רמב"ם שמונה פרקים פרק ח; הלכות תשובה פרק ו הלכה ה.

³⁵ עיין רמב"ם הלכות תשובה פרק ו הלכה ה והשגת הראב"ד שם; רמב"ן בראשית טו, יד; משך חכמה בראשית טו, יג; יעב"ץ אבות פרק ג משנה כא: אוהב ישראל פרשה לפסח; פרי צדיק וישב אות יא; ועוד.

³⁶ עיין לחם משנה רמב"ם הלכות תשובה פרק ו הלכה ה.

³⁷ בראשית רבה פרשה מד פסקה יח.

³⁸ מדרש תהלים מזמור יח בד"ה עם חסיד תתחסד.

³⁹ על פי נדרים לב א: "מפני מה נענש אברהם אבינו ונשתעבדו בניו למצרים מאתים ועשר שנים? (...). מפני שהפריז על מידותיו של הקדוש ברוך הוא, שנאמר - "במה אדע כי אירשנה".

⁴⁰ תנחומא וישב פרק ד.

לאחיו⁴¹. נכון שיהודה היה אנוס על פי הדיבור היות שקיום הגזרה הביא לכך ש"ראוי היה יעקב לירד למצרים בשלשלות של ברזל ובקולרין"⁴², ובכל זאת תובעים את יהודה על שלא החזיר את יוסף לאביו. וזה משום שכאמור, בכל הנוגע למשפטי התורה הלכה ולמעשה, לא מתחשבים כלל וכלל בידיעתו יתברך. וכן הוא שלמרות שהתבשר אברהם "וְעֶבְדוֹם וְעֵנוּ אֹתָם", אין זה כלל ש"בהכרח בגזרת השם יתברך השתעבדו בהם כמו שנגזר עליהם", להיפך, בחירת האדם במקומה עומדת ואשר לכן נענשו מצרים. ובכן, הביטוי המדויק ביותר של הנחה זו אנו מוצאים אצל נשי למך בשעה שסירבו להוליד היות שהמבול בא. אמר להם אדם הראשון: **עשו אתם שלכם והקב"ה עושה את שלו**⁴³.

⁴¹ סנהדרין ו ב, וברש"י שם.

⁴² מדרש תהלים מזמור קה בד"ה ויקרא רעב.

⁴³ בראשית רבה פרשה כג פסקה ד: "וַיֹּאמֶר לְמַךְ לְנִשְׁיוֹ עֲדָה וְצִלָּה שְׁמַעֲן קוֹלִי" (בראשית ד, כג) - רבי יוסי בר חנינא אמר: תבען לתשמיש. אמרו לו: למחר המבול בא נשמע לך ונהיה פרות ורבות למארה!! (...). אמר להן: איתא ניזיל גבי אדם. אזלון לגבי אדם, אמר להם: **עשו אתם שלכם והקב"ה עושה את שלו**. ואמרין ליה: אסיא - אסי חיגרתך, כלום פרשת מחוה הרי ק"ל שנה - אלא כדי שלא תעמיד ממנה בן, אתמהא!! כיון ששמע כן נוקק להעמיד תולדות".